

LA FUNDACIÓ DE GERUNDA. DADES NOVES SOBRE UN PROCÉS COMPLEX DE REORGANITZACIÓ D'UN TERRITORI

Gerunda, Sant Julià de Ramis, ibèric, romà.

J. Burch* J. M. Nolla* L. Palahí* J. Sagrera* M. Sureda* D. Vivó*

El reinicio de las excavaciones en el oppidum de la montaña de Sant Julià de Ramis, en el territorio inmediato, y los estudios de historia urbana sobre Girona, permiten comprender adecuadamente y desde ópticas nuevas la fundación de Gerunda en los primeros años del siglo I a.C., y el papel importantísimo de los indígetes en aquel proceso que marcó el inicio de la plena romanización.

Gerunda, Sant Julià de Ramis, ibérico, romano.

The resumption of excavations in the "oppidum" of Sant Julià de Ramis, in the immediate territory, and the studies on urban history about Girona allow to understand appropriately and from a new point of view the foundation of Girona in the first years of the 1st century B.C. and the very important function developed by the "Indígetes" in the process that started the full Romanization.

Gerunda, Sant Julià de Ramis, Iberian, Roman.

La reprise des fouilles archéologiques à la montagne de Sant Julià de Ramis, dans le territoire immédiat, et les études sur l'histoire urbaine de Girona permettent de comprendre correctement et avec un nouvel point de vue la fondation de Girona dans les premières années du I siècle a.C. et la très importante fonction développée par les "indiketes" dans le procès qui commençait la pleine romanisation.

Gerunda, Sant Julià de Ramis, ibérique, romain.

11

INTRODUCCIÓ

Sembla ben establert que *Gerunda* fou una fundació *ex novo* que es concretà en la primera meitat del segle I aC, molt probablement durant la tercera dècada d'aquella centúria (80-70 aC), dins del marc de les guerres sertorianes¹.

Les dades que posseïm sobre aquests primers anys de la ciutat són, no cal dir-ho, insuficients, però tanmateix prou valuoses: la planta de la fundació, a partir de les evidències prou conegudes de les primeres muralles², un conjunt notable de material arqueològic d'aquell moment³ (Fig. 1) i, com a nove-

* Institut del Patrimoni Cultural, Universitat de Girona

1.- Sobre la data de la fundació consulteu: Nolla 1977, 1004-1111; Nolla 1979-1980, 107-118; Nolla 1988, 90-91.

2.- Fick 1930, 266-276; Serra-Ràfols 1927-1931, 69-84; Serra-Ràfols 1942 a, 114-135; Serra-Ràfols 1942 b, 42; Serra-Ràfols 1943, 87-88; Oliva 1965, 89-109; Oliva 1967, 47-48; Nolla 1977, 80-114.

3.- Nolla 1977, 374-565; Nolla 1988, 80-89, fig. 7 i 8; Nolla, en premsa. A banda d'aquest conjunt extraordinari, altres treballs arqueològics i de control han permès aplegar, procedents d'arreu de la superfície antiga de la ciutat i dels entorns immediats, una bona col·lecció de material arqueològic significativa que no fa altra cosa que confirmar la datació proposada. Només tenint en compte la ceràmica importada envernissada de negre i les àmfores itàliques, a més del que, inèdit, donem a conèixer en aquest mateix article (Fig. 1), recordem el que ja ha estat publicat: del sector de la catedral, Nolla, 1980 b, 83-91, campaniana B i B-oide, forma Lamboglia 1 (Fig. 3, 42 a 44), Lamboglia 3 (Fig. 3, 46) i Lamboglia 5/7 (Fig. 3, 45); de la caserna d'Alemanys, excavacions de 1947 i 1948, Nolla 1980 a, 179-192, campaniana A tardana, forma Lamboglia 31 (Fig. 3), campaniana B, forma Lamboglia 5/7 (Fig. 9) i una base indeterminada (Fig. 19) i una peu d'àmfora Dressel 1, tipus "DB" (Fig. 12). Del mateix lloc, campariya de 1988, Nolla/Sagrera 1991, 177-195, campaniana B i B-oide, forma Lamboglia 1 (Fig. 19,3 a 5), Lamboglia 3 (Fig. 19,6) i Lamboglia 5 (Fig. 19,1 i 2 i 19,4).

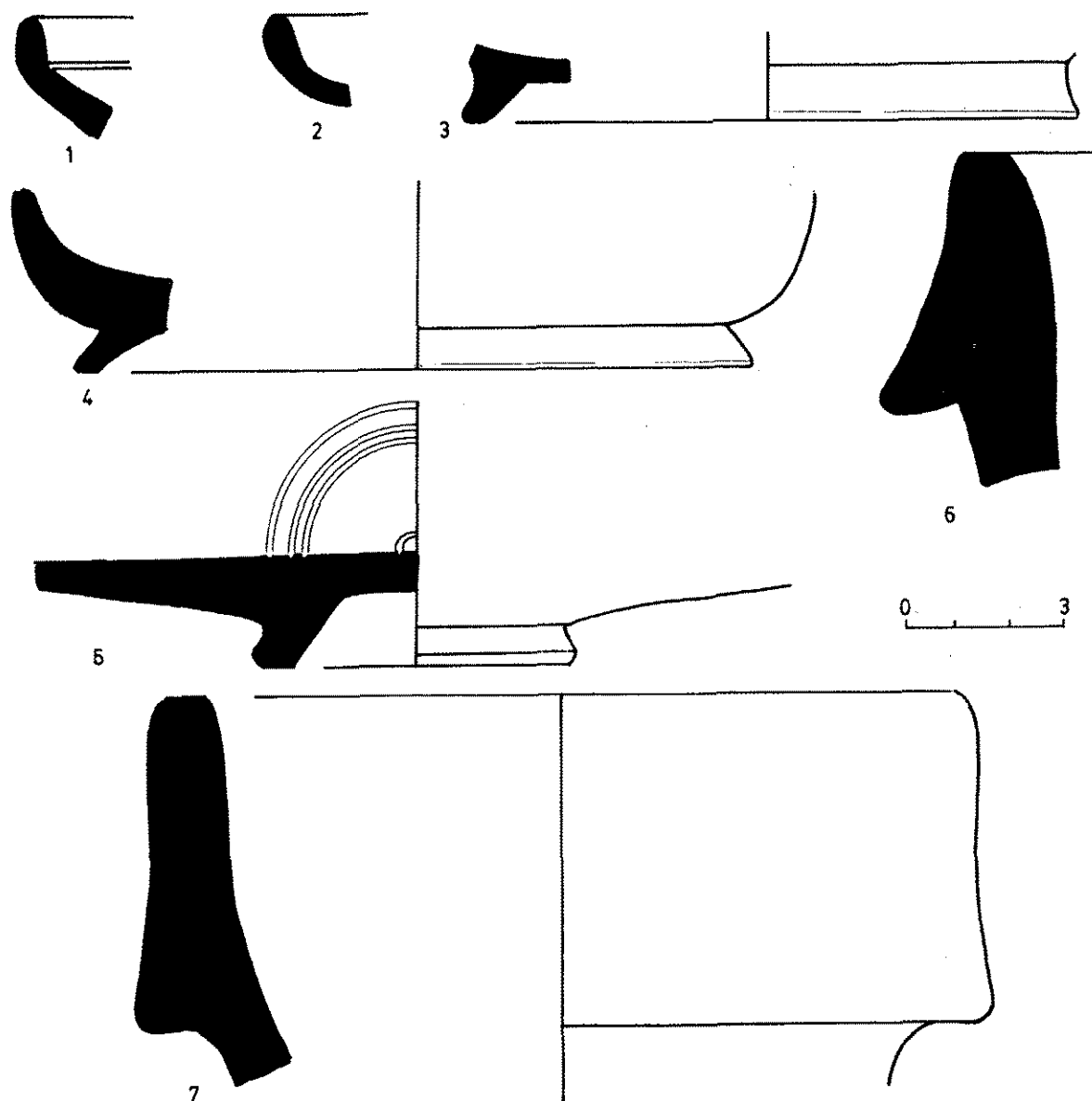

Figura 1. Material d'importació d'època fundacional procedent de Girona i, fins ara, inèdit: 1, Campaniana A tardana, forma indeterminada (Casa Pastors, pou núm. 2); 2, Campaniana B, forma Lamboglia 5 (Casa Pastors, pou núm. 1); 3, Campaniana B, forma Lamboglia 1 (Carrer del Llop, obres de canalització); 4, Campaniana B, forma Lamboglia 1 (Casa Pastors, pou núm. 1); 5, Campaniana B, forma Lamboglia 5 (Casa Pastors, pou núm. 1); 6, Vora d'àmfora itàlica de vi, forma Dressel 1B (Casa Pastors, pou núm. 1); 7, Vora d'àmfora de vi itàlica, forma Dressel 1B (Casa Pastors, pou núm. 2).

tat extraordinària, la recuperació de la configuració urbana originària (Fig. 8), perfectament regular, que fixà i ha condicionat permanentment el teixit urbà del nucli antic de Girona que, des del segle XV s'ha conegut amb el nom de Força Vella i que defineix la planta de la ciutat antiga, romana i alt-medieval (Figs. 6 i 7).

GERUNDA BAIX-REPUBLICANA

LES OBRES DE DEFENSA

Les muralles baix-republicanes (Fig. 8) són d'obra poligonal que només en algun punt del circuit conservat i visible podrien ser considerades "ciclòpies"⁴ (Fig. 2 a 5).

4.- Martorell i Peña 1879, 116-121, el primer a valorar les fortificacions antigues de Girona tot considerant-les de tipus ciclopi i comparant-les amb les de Tarragona. Aquest adjectiu seguí en ús fins a Nolla 1977, 80-114, on es pot seguir el recorregut bibliogràfic i la justificació per eliminar-lo.

Figura 2. Muralles fundacionals de la ciutat, jardins de les Àligues. Mur meridional.

És una obra notable que trobem aprofitada en la fonamentació i, parcialment, en l'obra vista del recinte imponent del Baix Imperi⁵. Només la coneixem des de fora o des de dins del recinte urbà, fet que no ens permet saber-ne ni el gruix ni les característiques constructives. Només l'exploració efectuada el 1986 als fonaments de la Torre Gironella permet aportar dades fermes que, tanmateix, no sembla oportú, pensem, d'extrapolar (Fig. 3, 6.1 i 8). Precisament en aquell punt, el més enlairat del perímetre urbà i el més delicat des d'un punt de vista defensiu, és on s'ha localitzat l'única torre d'aquesta fase inicial de les defenses urbanes, i aquest fet hauria pogut incidir en les característiques diferents de l'obra⁶. El mur, ben visible encara a la plaça de Sant Feliu, davant la porta de migdia, al nord del recinte (Fig. 3, 6.6 i 8), en el jardí de l'edifici de les Àligues (Fig. 2, 5 i 8), al sector meridional de la ciutat, o en la fonamentació de la Torre Gironella (Fig. 3), a llevant, fou bastit amb blocs irregulars, de mides molt diverses, de

Figura 3. Detall de la fonamentació de la torre de llevant de les defenses urbanes (Torre Gironella).

pedra calcària nummulítica, una pedra dura, resistent, d'excel·lent qualitat i prou difícil de tallar, que, no ho oblidéssim pas, és la roca natural on s'assentà la fundació. Els blocs foren disposats en filades que s'adapt-

5.- Consulteu els treballs esmentats en la nota 2. També, Nolla/Nieto 1979, 269-280; Nolla 1988, 87-88, fig. 6.

6.- No en tenim dades precises pel que fa al sector de Casa Pastors o del jardí de l'edifici de les Àligues. Tanmateix, l'excavació efectuada l'any 1987 a la Torre Gironella, al vèrtex de llevant de la ciutat, va permetre constatar que, en aquell punt, la torre, l'única del recinte baix-republicà, era feta amb la tècnica de l'emplecton, amb un parament exterior de grans carreus poligonals de pedra calcària nummulítica i farciment interior de terra. De l'angle sud-oest sortia la muralla meridional de la ciutat, disposada directament sobre la roca que aprofitava una considerable elevació natural, de poc gruix i feta amb la mateixa tècnica, doble parament paral·lel de gran carreuat de pedra nummulítica i farciment interior de terra (Nolla *et alii* 1989, 111-130, especialment 118-128).

Figura 4. Muralla fundacional de la ciutat. Pujada de Sant Feliu (Casa Pastors). Mur septentrional.

ten perfectament al pendent i als retalls, irregulars, del subsòl geològic, conformant filades rectes. Els carreus són de mides variables, tots diferents, i la unió dels uns amb els altres s'efectuà en sec o amb terra. Els petits espais que sovint quedaven entre un bloc i l'altre s'omplien amb pedruscall menut. Hi ha llocs on encara ha estat possible observar⁷ que la muralla es disposà directament sobre la roca calcària de base. És interessant ressenyar que a partir de les evidències conservades sembla prou segur considerar que aquell recinte no féu servir torres defensives, llevat del baluard imponent que defensava el vèrtex de llevant, el punt més feble del conjunt⁸. El resultat és d'unes fortificacions prou notables, afavorides, com intentarem mostrar més endavant, per una topografia complicada, i que segueixen el model d'un conjunt notable d'obres defensives baix-republi-

canes en aquest mateix país⁹. Des d'aquest punt de vista *Gerunda* tampoc no és cap excepció.

LA TRAMA FUNDACIONAL

L'orografia de la ciutat antiga es caracteritza pels pendents costeruts. Del riu Onyar, a la part més baixa, fins a la Torre Gironella, el punt més enlairat, el desnivell supera els 60 m. El recorregut suposa una distància lineal d'uns 300 m i escaig, cosa que determina un desnivell mitjà del 20 %. A més, el subsòl rocallós, irregular i complicat, proporciona, dins de la superfície de la ciutat, alts i baixos, sovint sobtats, amb desnivells i penya-segats de fins a 15 m.

La planta de la Força Vella dibuixa una mena de polígon falsament triangular (Fig. 7) que és, d'entrada, poc

7.- Al sector on es conserva el millor tram de muralla fundacional, al jardí de l'edifici de les Àligues, el parament és de blocs de calcària poligonals de mides considerables. El bloc més gran fa 2,97 de llargària per 1,44 d'alçada. D'altres fan 1,76 per 1,30, 1,63 per 1,20, 1,07 per 0,63, i n'hi ha que no passen de 0,50 m de longitud. En altres punts de les defenses urbanes on s'han conservat fragments suficients de la muralla republicana, especialment a la plaça davant del temple de Sant Feliu, les mides dels carreus poligonals són força inferiors a les que hem donat d'exemple.

8.- Nolla *et alii* 1989, 111-130.

9.- Com a exemple d'obres similars amb datacions molt pròximes i amb solucions semblants podem citar la muralla de la Neàpolis i, també, la de la ciutat regular d'Empúries, la primera de cap al tercer quart del segle II aC (Sanmartí/Nolla 1986, 81-110) i la segona de cap al -100 (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 201-206 i 212-216), o les torres de control del territori de Castell Fallgars a Beuda (Tura 1991, 111-119), o Puig d'Alia, a Amer (Linàs *et alii* 1999, 97-108) la de Tarragona (Anquilló *et alii* 1991, 271-301); la de *Baetulo*, *Iesso*, *Aeso*.

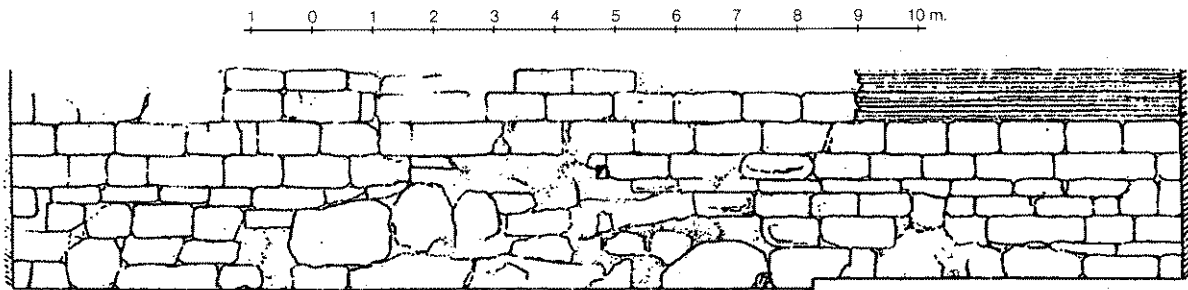

Figura 5. Alçat de la muralla. Pati de l'Escola Pia (segons Fick 1931). S'observa la sobreposició de la fortificació baix-imperial, regular, damunt dels grans blocs poligonals republicans.

convencional per a una fundació romana *ex novo* però que s'adapta i treu un excel·lent rendiment d'aquesta topografia enrevessada. El traçat sinuós de la muralla s'explica, només, per aquestes circumstàncies. La trama urbana, com veurem de seguida, perfectament regular, s'adaptà al perímetre emmurallat dissenyat de tal manera que treia el màxim profit de desnivells, barrancs i fondalades.

La xarxa original de carrers s'articulà mitjançant una retícula d'eixos viaris formada per l'encreuament de diversos *cardines* amb sengles *decumani*. Aquesta primera trama es troba avui prou alterada però encara se'n poden reconèixer les traces a través de les evidències físiques, del pòsit arqueològic i de les dades documentals (Fig. 8).

El traçat del carrer principal en sentit nord-sud es va fer coincidir, volgutament, amb un tram de la via que els hel·lens anomenaven "camí d'Hèracles"¹⁰ (Fig. 10) i que, a partir de les grans reformes d'Octavià, passà a dir-se Via Augusta. Hi entrava, venint de tramuntana, pel portal de Sobreportes i en sortia pel de l'Onyar, a migdia,

a l'actual placeta del Correu Vell (Fig. 6.9 i 8). Aquest vial que encara existeix intacte fossilitzat en el carrer de la Força era el *cardo maximus* de la nova fundació. Molt més problemàtic resulta identificar el *decumanus maximus*, si és que existí com a via privilegiada.

El recinte foral s'ha identificat en el sector que comprèn la catedral, les escales i la plaça que s'obre al seu davant, amb l'edifici de Casa Pastors i els altres del seu costat, inclosos¹¹. Aquest fòrum estaria dividit en dos àmbits situats a diferent alçada. A dalt, on ara hi ha la Seu, trobaríem l'àrea sagrada que ara comencem a conèixer¹². A la part baixa, s'hi localitzaria el fòrum civico-polític. A principi del segle XI aquest lloc era conegut com el "Mercadell", un dels topònims més antics documentats a Girona, placeta on es feia el mercat i davant de la qual hi havia les escales que menaven a Santa Maria¹³ (Fig. 7). Aquesta graonada fou engolida a la darrera del segle XVII per la monumental escalinata barroca¹⁴ (Fig. 6.5). Les recents intervencions arqueològiques l'han localitzada, contrastant-ne l'antiguitat¹⁵. Aquesta graonada posava en contacte les dues parts

10.- Tímeu, historiador hel·lè que hauria viscut cap al 340/250 aC, seria el primer a esmentar-lo. En la seva obra *Mirabiles Auscultationes*, 85, escriu: "Diuen que existeix un camí anomenat d'Hèracles des d'Itàlia fins la Cèltica, els celtoligurs i els ibers, el qual, tant s'hi circula un hel·lè o un indígena, és vigilat pels que hi habiten a fi i efecte que no sigui objecte d'injúries; puix que cal que paguin una multa aquells pobles dins de les fronteres dels quals hi ha hagut alguna injustícia" (Schulten 1925, 103-104). També esmenta aquesta via, ja ben arranjada, Polibi vers el 133 aC (Polibi, *Història* III, 39, 2. Vegeu-ne el text original a Almagro 1951, 34-36).

11.- Nolla 1997, 17-19.

12.- Les excavacions sistemàtiques recentment efectuades (1998 i 1999) a l'interior de la nau única de la seu dins del programa europeu PROGRESS liderat per l'ajuntament de Girona han donat dades de primerà mà importants. Els treballs, encara inèdits, permeten suggerir la possibilitat de l'existència d'un temple voltat per un porticat que delimitaria el *temenos* pel nord, i cal suposar que també pel sud i per l'est. Paral·lelament, un treball de recerca efectuat pels signants d'aquest treball, entre el material de construcció decorat provinent, principalment, del temple romànic i recuperat en la càrrega de les voltes gòtiques, ha permès identificar una cinquantena de blocs principalment de cornisa i del fris d'un edifici monumental bellament decorat, clarament romà, que per les característiques formals i per les dimensions caldria considerar un edifici cultual, un gran temple, desmuntat i aprofitat com a material de construcció en l'obra romànica. Un fet i altre s'han de lligar i semblen confirmar, sense gaires dubtes, allò que fins ara s'havia suposat però no s'havia pogut provar. Consulteu, ara, Freixas *et alii* 2000.

13.- Martí 1997, document núm. 216. Les escales esmentades, també, en el document núm. 214, del mateix any.

14.- Marqués 1954, 299-300.

15.- L'excavació ha permès saber l'amplada i algunes característiques. Queda clar que en el tram superior era bastida sobre volta que es lliurava a un mur de contenció folrat d'*opus quadratum*. Interiorment era d'*opus caementicium* i els graons de gres de Domeny.

Figura 6. Planta de la Força Vella amb indicació de la muralla romana coneguda. 1, Torre Gironella; 2, Portal Rufí; 3, Catedral; 4, Plaça dels Lledoners; 5, Escales de la catedral; 6, Portal de Sobreportes; 7, Pia Almoïna; 8, Institut Vell (Museu d'Història de la Ciutat); 9, Portal de l'Onyar; 10, Carrer de la Força; 11, Plaça dels Apòstols; 12, Escales de la Pera.

16

de la plaça. El resultat, impressionant i d'un gran efecte teatral, és ben característic de l'arquitectura monumental romana i, en aquest cas, com en molts d'altres, treia excel·lent profit d'una topografia salvatge.

La trama urbana s'ha conservat més o menys inalterada en nombrosos carrers actuals. La configuració d'aquests, però, està condicionada per la pressió que ha exercit la propietat privada sobre els espais públics al llarg de la història. A la figura 7, reflectim la xarxa urbana amagada o desapareguda i que s'ha recuperat gràcies

al creuament de dades de tipus arqueològic i documental¹⁶. A la ciutat baixa els carrers s'orienten en sentit est-oest i nord-sud. Només n'hi ha un que distorsiona la pauta, que és la pujada de la Pera (Fig. 6.12). La seva obertura és força recent, del 1530¹⁷. En aquest sector es formà, a partir de mitjan segle XII, el call. L'estructura urbana va restar poc alterada en aquest període fins a l'expulsió dels jueus¹⁸. D'ençà del 1492 la propietat immobiliària de l'antic call passà a mans cristianes en una operació especulativa que generà alguns canvis urbanístics i força documentació que ha permès registrar-los. En aquest context s'han posat de manifest els carrers compresos entre l'actual carrer de Sant Llorenç i el de les Dones (Fig. 7.1)¹⁹. Tanmateix, les modificacions més importants s'han produït en temps relativament propers. En els segles XVIII i XIX, alguns carrers foren privatitzats però, tancats, continuen existint. És el cas del de les Dones (Fig. 7.2). En el núm. 18 del carrer de la Força s'observen indicis clars d'un altre carrer també privatitzat del qual no tenim, fins ara, constància escrita (Fig. 7.3).

Les excavacions arqueològiques han estat rellevants a la Pia Almoïna (Fig. 6.7) i a l'Institut Vell, seu del Museu d'Història de la Ciutat (Fig. 6.8). En el primer d'aquests llocs es varen obrir nombrosos sondejos l'any 1975 quan es remodelà l'edifici per convertir-lo en seu de la demarcació de Girona del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. Del conjunt de descobertes ressenyaríem la localització de dos carrers perpendiculars (Fig. 7.4)²⁰ que són ben coneguts documentalment en donar-hi el forn de pa de la Seu, conegut com la Ruca. La menció més antiga és del 1181²¹. El 1412 el carrer de l'Ardiaca era el que passava en sentit nord-sud²². Ambdós desaparegueren el 1416 en iniciar-se la construcció de l'edifici actual²³.

En els espais interiors del Museu d'Història es descobrí un pany de la muralla antiga, el camí de ronda i alguns habitatges que sembla que podrien remuntar-se, com a mínim, al segle tercer²⁴. També s'hi descobrí un carrer en direcció est-oest que neixia (o moria) al camí de ronda (Fig. 7.5). En aquest mateix entorn se situava una torre (Fig. 7.6) i els carrers adjacents (Fig. 7.7) esmentats en

16.- Voldríem fer un incís per valorar la ingent quantitat de notícies proporcionades per les visites d'obres en el Barri Vell que han fet possible cartografiar carrers perduts. Els vials han estat delatats per les antigues façanes medievals amagades sota capes d'arrebossat i que es conserven admirablement bé.

17.- Canal 1995 b, 30.

18.- Canal *et alii* 1995 a, 9-15.

19.- Canal *et alii* 1995 a, 34-35.

20.- Ferré 1976; Nolla *et alii* 1993.

21.- Arxiu Capitular de la Seu de Girona, Llibre Gran de la Sagristia Major, fol. 50.

22.- Arxiu Capitular de la Seu de Girona, Llibre de la Sagristia Major, fol. 49.

23.- Canal *et alii* 1998, 43.

24.- Martín 1977, 335-338.

una venda de 1284²⁵ i que semblen confirmar alguns sondejos arqueològics recents²⁶. En aquell document també s'esmenta un vial anomenat "carrer Ampie" (Fig. 7.8) que antigament feia xamfrà amb un altre, avui privatitzat, que el 1305 es coneixia com el carrer de Sant Genís, atesa la proximitat d'aquesta esglesiola (Fig. 7.9)²⁷.

Al sud del museu cal situar-hi un altre carrer, esmentat almenys dues vegades entre 1341 i 1373 (Fig. 7.10)²⁸. En el núm. 25 del carrer de la Força se'n conserven els vestigis. Més enllà n'hem col·locat un altre del qual no tenim cap notícia (Fig. 7.11). La seva presència es justifica per la proximitat d'una gran boca de desguàs de la muralla romana. Es troba en perfecte estat de conservació a l'interior d'una torre medieval, en la propietat de can Boschmonar (Fig. 7.12). Entre els segles XIII i XV s'esmenta un carreró sense sortida i parcialment cobert que flanquejava per migdia la sinagoga jueva²⁹. Les restes de les façanes medievals de l'immoble núm. 19 del carrer de la Força donen fe de la seva existència (Fig. 7.20).

A tocar el portal de Sobreportes hi destaca una petita illa urbana voltada de carrers (Fig. 7.13), ben coneguda atès que, en aquest indret, es trobava l'esglesiola de Santa Maria de les Puelles, que apareix mencionada per primer cop el 993³⁰ i més endavant com a afrontació, moltíssimes vegades.

A la part alta de la ciutat costa molt més identificar la xarxa de carrers fundacional. Durant l'època medieval aquest sector urbà s'anà transformant en barri clerical, en el qual tenien seu la major part de les institucions religioses de la diòcesi. La monumentalització de catedral i dels seus entorns féu desaparèixer uns quants vials. Malauradament la documentació escrita és més gasiva pel que fa a les propietats clericals. Tanmateix, sempre hi ha dades interessants. A la plaça dels Apòstols havien existit alguns carrers i edificis coneguts per un pergami de 988³¹. L'arranjament de la plaça el 1968 féu possible la descoberta de les restes estructurals d'aquests immobles (Fig. 7.14)³². Al costat de l'antic palau episcopal, per la banda de migdia, s'obre la placeta dels Lledoners que ja existia en el segle X com a espai públic voltat de carrers³³ (Fig. 7.15). Més

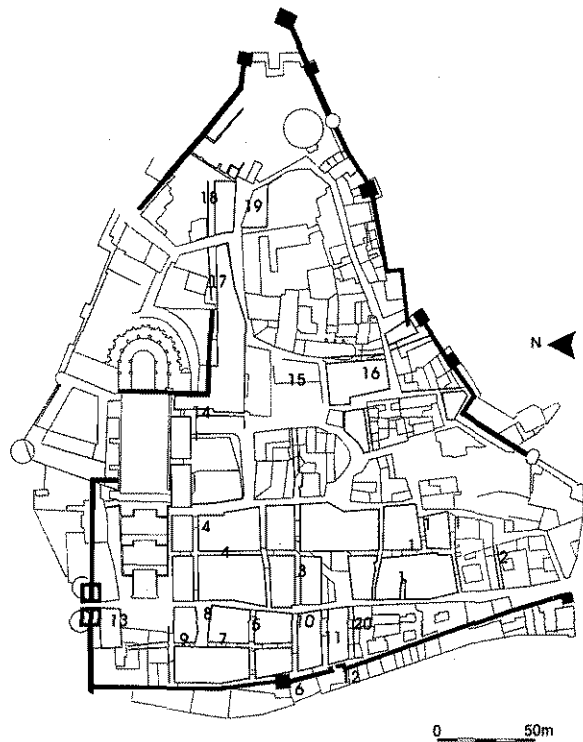

Figura 7. Planta de la Força Vella amb la restauració de la trama medieval. 1, Carrers documentats textuals; 2, Carrer de les Dones; 3, Carrer detectat en observació directa; 4, Carrers documentats textualment i arqueològicament; 5, Carrer documentat arqueològicament; 6, Torre antiga; 7, Carrer documentat textualment i arqueològicament; 8, Carrer "Ampie" dels documents medievals; 9, Carrer privatitzat; 10, Carrer documentat textualment; 11, Carrer suposat (no en tenim, de moment, dades textuals); 12, Portella de desguàs romana de can Boschmonar; 13, Illa de cases voltada de carrers documentada textualment; 14, Evidències arqueològiques; 15, Plaça documentada textualment; 16, Illa de cases del lloc de "Mora"; 17, Carrer conegut textualment; 18, Perllongació documentada del carrer anterior (núm. 17); 19, Placeta de Gironella.

17

al sud es trobava una illa de cases que en època medieval es coneixia com a "lloc de Mora" i estava totalment envoltada de carrers³⁴ (Fig. 7.16).

25.- Millàs 1927, 72-75.

26.- Palahí 1996, 328-387; Amich/Sagrera 1998, 98.

27.- Arxiu Històric Comarcal de Girona, Pergamins de l'Hospital, núm. 242.

28.- Arxiu Diocesà de Girona, Pia Almoïna, núm. 13 i Arxiu Històric Comarcal de Girona, Pia Almoïna, núm. 214.

29.- Canal *et alii* 1995 a, 32-33.

30.- Primera menció en el testament del comte Borrell II (Baraut 1980, document núm. 232, 63-65).

31.- Arxiu Capitular de la Seu de Girona (Repertori Pontich I, 269).

32.- Marquès 1968, 29-34; Nolla 1988, 84.

33.- Marquès/Marquès 1960, 263-306.

34.- Canal *et alii* 1998, 43-44.

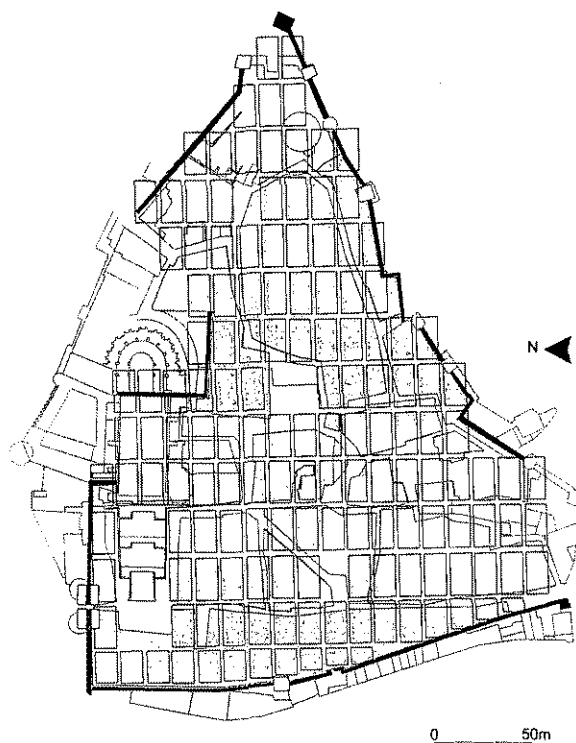

Figura 8. Planta de la ciutat fundacional amb el traçat urbà teòric.

18

Finalment, els darrers carrers recuperats els trobem darrera la Seu. Entre les actuals dependències de l'antic palau episcopal existí un carreró en direcció est-oest (Fig. 7.17). En deixa constància un document datat el 1319³⁵. De la continuació vers llevant en tenim prova en aquella mateixa època (Fig. 7.18)³⁶. Ben a prop hi havia la placeta de Gironella (Fig. 7.19)³⁷.

El bon coneixement de les muralles, dels portals i, també, de bona part de l'entramat urbà medieval de la Força Vella i les coincidències amb l'estructura urbana més antiga coneguda arqueològicament feia possible intentar restituir la retícula fundacional. El punt de partida havia de ser el carrer de la Força -el *cardo maximus*- perquè se'n coneixia l'orientació, la llargària i, fins i tot, l'amplada que tenia en el seu pas pel portal de Sobreportes, que era de 9 peus (2,66 m). Els *cardines* més propers els localitzàvem a la Pia Almoina i en el carreró medieval de Sant Genís (Fig. 7.9). La distància geomètrica des del centre del portal de Sobreportes fins a cadascun dels carrers esmentats feia 40 peus respectivament (11,84 m, és a dir, 1/3 d'*actus*). Aga-

fant els 9 peus com a amplada regular dels *cardines* obteníem unes illes que feien, en sentit est-oest, 71 peus. La projecció d'aquestes mesures fins a la Torre Gironella ens proporcionava una xarxa de carrers nord-sud que encaixava a la perfecció amb la muralla i especialment amb els portals. Les distàncies entre carrers es podien agrupar en mesures regularitzables. Per exemple la que separa tres *cardines* equival a 240 peus, és a dir, 2 *actus* (71,01 m) (Fig. 9).

La troballa dels mòduls dels *decumani* fou més complicada. S'agafà la distància que separava els portals de Sobreportes i de l'Onyar i es va repartir l'espai segons el ritme que marcaven els carrers en sentit est-oest més ben acotats: el de la sinagoga (Fig. 7.20), el de la Ruca (Fig. 7.4) i el del Museu d'Història de la Ciutat (Fig. 7.5). Això dibuixava una xarxa de carrers que encaixava perfectament amb els portals i amb la resta de carrers suposadament antics.

El resultat final fou l'obtenció d'una retícula densa d'illes minúscules, de 71 x 36 peus i carrers de 9 peus (Fig. 8 i 9), disposades per *scamma*, és a dir, amb l'eix llarg segons el sentit dels *decumani* (est-oest)³⁸. Això no vol dir que totes aquelles illes existissin. Sovint l'urbanisme real es configurà en illes més grans que eren resultat, això sí, de les illes bàsiques o modulars, que també varen existir com es posà de manifest a la Pia Almoina.

EL TIPUS DE CIUTAT

És cert que, de moment, la quadricula urbana no ha pogut ser datada arqueològicament però també ho és que aquest traçat ha de ser, per força, del moment inicial de la ciutat. En efecte, la dependència absoluta del *cardo maximus*, el tram intern del camí d'Hèracles, de la futura via Augusta, és d'una claredat meridiana fins al punt de no existir, amb entitat comparable, un *decumanus maximus* que no podem identificar. Els desnivells imponents entre llevant i ponent determinaren - i ho continuen fent - que els accessos més còmodes i directes no siguin sempre rectes sinó que, adaptant-se a la topografia, sigui convenient, per pujar, fer-ho ara i adés per alguns dels vials paral·lels per estalviar-se escales o rampes de pendents excessius. La situació de les dues portes principals, existents amb tota seguretat en època fundacional, Sobreportes al nord i de l'Onyar a migdia, a un extrem i altre, perfectament alineades, del *cardo maximus*, i l'estructura del perímetre emmurallat que s'adapta com un guant a la trama urbana, són pro-

35.- Arxiu Diocesà de Girona, Cartoral *De rubricis coloratis*, fol. 146.

36.- Canal et alii 1998, 43.

37.- Canal et alii 1998, 45.

38.- García y Bellido 1966, 146-148.

ves suficients en favor d'aquesta possibilitat. Cert també, que una cosa és el traçat regular interior, teòric, i una altra ben diferent la seva urbanització real, un procés prou llarg que de moment no estem en condicions de resseguir. En aquesta etapa inicial ja degueren establir-se espais per a ús comunal com la plaça del fòrum, preferentment, i potser també altres places menors que coneixem aquí i allí, des d'època medieval, en algun cas abans de l'any 1000.

Es tracta d'una ciutat de superfície escassa de només 4,6 hectàrees sense creixement suburbial, tal com ha posat de manifest l'estudi de la corona funerària que l'envoltava fins a l'antiguitat tardana i, especialment, a època del domini carolingi³⁹. Des d'aquest punt de vista, el comentari del gran Prudenci li esqueia d'allò més bé⁴⁰. Aquesta ciutat de nova planta, en un lloc no ocupat anteriorment, sòlidament fortificada i interiorment regular, a la manera itàlico-romana, que agafà un nom pre-romà llatinitzat, el significat del qual se'n escapa⁴¹, dins de la tradicional manera de fer de Roma⁴² i que, sens dubte, tindria un significat i una directa relació amb el nou establiment urbà, no sabem quin estatut tingué. Les dades textuais i epigràfiques que posem són posteriors, i tot fa pensar que August, potser arran de la seva visita a aquests territoris el 15/14 aC, l'hauria promocionat a ciutat de dret llatí, un camí directe a la integració plena que hauria arribat en època flàvia⁴³. Tot això faria pensar en un estatut de ciutat estipendiària però aquest fet no sembla que lligui gaire bé amb el lloc estratègic on s'alçà la ciutat i amb la poderosa obra de fortificació que l'envoltava. Potser un paper com a ciutat indígena federada seria el més adequat, tal com veurem més endavant.

Ha de quedar clar, per altra banda, i com comencem a veure arreu, que els primers habitants de la ciutat foren, majoritàriament, indígenes, els ibers que ocupaven aquest territori, indigets segons el nostre parer⁴⁴, tal com sembla palesar la modesta epigrafia documentada direc-

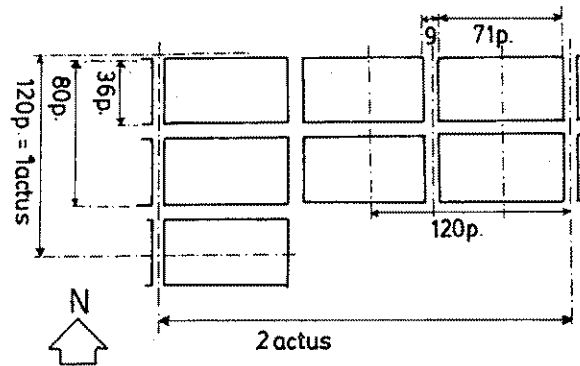

Figura 9. Esquema de modulació de la xarxa urbana romana de Gerunda.

tament en relació als nivells fundacionals de la ciutat⁴⁵, el coneixement cada cop més aprofundit del territori immediat en aquells anys, la concessió del *ius latii* en un moment antic -uns seixanta anys després de la fundació- i el sentit comú. Això no exclou la presència d'un element itàlic, poc nombrós però actiu, que actuaria de catalitzador i propiciaria una romanització més ràpida i intensa⁴⁶. Entre la població establerta degué haver-hi, preferentment, els membres de les classe dirigent, dels grans propietaris, dels governants, un camí directe que comportava, al seu darrera, l'assimilació pacífica de la resta de la comunitat. La fundació de Gerunda significà el principi de la fi dels *oppida* del rerpais immediat.

ANTECEDENTS

EL POBLAMENT IBÈRIC DEL GIRONÈS (Fig. 10)

Aquesta comarca, inexistent des d'un punt de vista rigorosament geogràfic, constituïria l'apèndix més septen-

39.- Consulteu Nolla/Sureda 1999, 13-66.

40.- Aureli Prudenci, *Peristephanon*, IV, 29-32. Vegeu el text original a Ortega/Rodriguez 1981, 545-546.

41.- S'han donat diverses explicacions -algunes de pintoresques i altres de més enraonades, però que en cap cas no resolten la qüestió- entre les quals hi ha la proposta de Sanpere i Miquel que feia procedir Gerunda de l'èuscar *ger* = "prop" i *Uder* = "Onyar" (Rahola 1929, 56). Seguint Hübnner, Alcover/Moll 1993 opinen que el nom seria d'origen pre-romà, segurament ibèric. Corominas 1995, 354-357, assenyala que "el nom autòcton, sens dubte ibèric, era diferent de Gerunda" i proposa, sorprenentment, una etimologia itàlica, llatina, que no podem considerar de cap manera.

42.- Semblantment a Empúries i Roses, adaptats directament dels topònims grecs *Emporion* i *Rhode*, o *Iluro*, d'*Iluro*, *Baetulo* de *Baitolo*, *Tarracon*, *Ilerda*, d'*Iltrida*, *Barcino*, *Aeso*, *Ieso*, *Egara*, i tants d'altres, sense allunyar-nos d'aquest país nostre.

43.- La concessió del *ius latii* a tots els homes lliures d'*Hispania* per Vespasià el 74 de l'era (Plini, el Vell, *Nat. Hist.*, III, 4, 30 a Bejarano 1987, 27). Aquest fet significaria, a curt termini, la promoció de les antigues ciutades de dret llatí a dret romà, com Gerunda.

44.- Burch/Nolla 1995, 9-23.

45.- Nolla 1977; Nolla, en premsa.

46.- Com degué passar arreu. Recordem, per exemple, la situació de la ciutat regular d'Empúries. Consulteu Mar/Ruiz de Arbuló 1993, 258-266; Nolla 1992-1993, 21-31.

trional de la depressió selvatana, en contacte directe amb l'Empordà. El seu aspecte recorda el d'un amfiteatre, amb una plana central molt ben regada -el pla de Girona-, i un seguit de muntanyes que l'envolten completament. Els rius, el Ter sobretot, s'hi obre camí vers el mar, amb el pas estret de Bescanó, per entrar-hi, i el del Congost, per sortir-ne, i l'Onyar, semblantment, davant Vila-roja, a la Creueta.

Tenint en compte aquest territori que coincideix amb el Pla de Girona, una àrea abastable i prou ben coneguda, el poblament ibèric vers la fi del segle III aC, coincidint per tant amb la repressió catoniana, ens dibuixa un panorama coherent i de notable sofisticació amb un seguit d'*oppida* enturonats i, en alguns casos, fortificats, que se situen admirablement controlant els camins d'entrada i sortida sobre les valls dels rius, damunt dels congosts que coincideixen amb els grans vials. Sobre el Ter, l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià (Fig. 10), amb una localització privilegiada per vigilar i defensar el camí cap al nord i cap a llevant, cap al mar, sobre la riba esquerra⁴⁷. A la dreta, el jaciment menys conegut de Sant Miquel, anomenat puig Castellar en la documentació medieval (Fig. 10), les tres sitges localitzades a prop de l'església de Campdorà, i la munió d'establiments reconeguts a Celrà⁴⁸. A l'oest, Ter amunt, els poblats del puig d'en Carrerica, a Canet d'Adri, i de Sant Grau, a Sant Gregori (Fig. 10), a l'esquerra, controlant la vall del Llèmena i l'accés, des d'aquelles contrades, a les planes del Pla de l'Estany⁴⁹ i a l'altra banda, el puig de can Cendra a Estanyol (Bescanó) amb un domini sobre el curs mitjà del Ter i sobre els accessos

a Aiguaviva i més enllà⁵⁰ (Fig. 10). Pel sud, damunt mateix de l'Onyar, sobre la riba esquerra, el poderós *oppidum* del puig d'en Rovira, a la Creueta i el menys conegut de Montilivi, barrant el pas cap a Cassà, Llagostera i el mar i, també, el camí principal, la via heraclea, cap a migdia, que resseguia la costa de Palau cap a Fornells⁵¹ (Fig. 10). Cal imaginar una població dispersa ocupant la plana, tal com passa en altres llocs, i que, de moment, no ens és coneguda. Aquesta situació fou modificada -i suposem que com a conseqüència de la desfeta davant Roma- amb l'abandonament ben documentat dels dos establiments que es localitzen a migdia d'aquest territori, puig d'en Rovira i Montilivi. D'altres continuaren ocupats, com palesa el registre arqueològic, i alguns, com la muntanya de Sant Julià, potenciat i jugant un paper hegemònic per voluntat de la República. Les raons de la tria se'ns escapen pel que fa a la Creueta i Montilivi. Sant Julià, en canvi, es veié afavorit, entre altres causes, per l'excepcional situació que Roma aprofità en potenciar-lo i en convertir-lo, si no ho era, en cap d'una de les demarcacions territorials en les quals sembla que s'estructurava el territori dels indigets.

LA INCIDÈNCIA DE LA CONQUESTA ROMANA EN AQUEST TERRITORI. ALGUNES CONSIDERACIONS

El paper d'*Emporion* durant la segona guerra púnica en el front hispà fou determinant. És un tema prou conegut, posat en evidència en les fonts⁵² però sobre el qual, de vegades, sembla que els historiadors passin de puntetes. No cal insistir-hi. Durant aquests anys, entre el 218

47.- La bibliografia, dividida en dues etapes per la pròpia dinàmica de la investigació del jaciment, és la següent: Riuró 1936 a, 136-140; Maluquer de Motes 1972, 43-60; Rodà 1973, 503-512; Rodà 1974, 297-301. Com a resultat de les noves campanyes d'excavacions, consulteu: Burch 1994, 75-87; Burch/Sagrera, 1996, 59-66; Burch *et alii* 1998, 93-108; Burch/Nolla/Sagrera 1998, 39-52; Burch/Nolla/Sagrera 1998 (en premsa). Per a una visió global, posada al dia, consulteu, Burch *et alii*, en premsa.

48.- Sobre el puig Castellar, altrament conegut com a "castell", "muntanya" o ermita de Sant Miquel, per l'existència de les restes d'una capella dedicada a l'arcàngel, hi ha poques dades, i totes molt poc clares i procedents de la mateixa font. En efecte, M. Oliva comentà, com de passada, l'existència d'aquell lloc, on ell havia recuperat material ceràmic de cronologia incerta i on havia observat l'existència de restes estructurals (Oliva 1970 b, 67, on podem llegir: "Hallazgos cerámicos, con restos de edificaciones de la misma cultura (la ibérica) en la montaña de Castellar, en Campdurá, término de Celrà"), notícia que posteriorment fou recollida i tramesa (Rodà 1974, 74; Nolla/Casas 1984, 169). Cal afegir-hi la recuperació, en visites més recents, de material ibèric i baix-republicà i l'excepcionalitat visual del lloc, observable de tot arreu i des d'on es domina, com enlloc, una extensió territorial enorme que el converteix en un punt estratègic, en un centre de comunicacions visuals que no té paral·lels a la rodalia. A partir de les evidències, modestes, que s'han comentat a favor de l'existència d'un punt d'habitació ibèric, hem de fer notar el topònim que tenim documentat d'ençà el 1024 com a Castellar d'Aspirà i on sabem bé que no existí mai un castell medieval sinó una capella dedicada a l'arcàngel Miquel, d'estil gòtic i de la baixa Edat Mitjana. Sembla raonable deduir que restes estructurals suficients i prou impactants, versemblantment ibèriques, estarien en l'origen del nom del lloc. Les sitges de Campdorà són, encara, inèdites i de cronologia incerta. Per a les estacions de Celrà, Amich 1989, 131-135; Amich 1991, 209-226.

49.- Riuró 1936; Nolla/Casas 1984, 169 i 195; Martín 1994, 89-108.

50.- Riuró 1936 b; Serra-Ràfols 1947-1951, 8-16; Serra-Ràfols 1962, 123-128; Nolla/Casas 1984, 163; Martín 1994, 89-108.

51.- Per al Puig d'en Rovira, a la Creueta, consulteu, Riuró 1943, 116-131, i Martín 1994, 89-108. Hem tingut ocasió d'analitzar amb detall el material preferentment ceràmic recuperat durant les antigues campanyes d'excavació i, en efecte, no hi ha res que vagi més enllà de la darrerria del segle III o inici del II aC. Per a Montilivi, Oliva 1970 a, 213-224 i Martín 1994, 89-108.

52.- Mar/Ruiz de Arbuló 1993, 145-149.

i el 197 aC, no sembla que la nova situació afectés substancialment el territori, el país ocupat pel *populus* dels indigets. Els canvis, que marcaren profundament la història posterior, tingueren lloc arran de la gran revolta i de la intervenció posterior del cònsol M. Porci Cató el 195 aC⁵³. Després de vèncer l'exèrcit iber no gaire lluny d'Empúries i de prendre el campament enemic, el magistrat, hàbilment, deixà temps perquè els vençuts sol·licitessin clemència i la pau. Les fonts recorden que aquesta fou concedida a partir d'unes condicions duríssimes que aquells acceptaren i que comportaven, entre altres coses, el desmantellament de muralles i fortificacions i el lliurament de les armes. En un sol dia, s'ha escrit, s'atterren tot les muralles del país.

Tanmateix, un quant d'anys d'excavacions arqueològiques i una capacitat cada cop més gran d'afinar les cronologies de les unitats estratigràfiques permeten assegurar que, de manera més realista, Roma actuà tractant els vençuts i els seus aliats desigualment, fent pactes diferents amb uns i altres, afavorint aquest i mantenint a ratlla aquell, és a dir, aplicant a la perfecció la vella i eficaç política del *diuide et impera*. Anàlitzem, encara que sigui ràpidament, les dades que proporciona aquest territori, aparentment unitari si ens hem de fiar de les fonts. L'*oppidum*, immens, del puig de Sant Andreu i de l'Illa d'en Reixac, que imaginem formant una sola entitat política car el càstig els afectà igualment, hagueren de ser abandonats i la població, cal suposar, dispersada per la plana. Les dades més recents ens ofereixen una imatge esplèndida de la vida de l'*oppidum* fins al moment mateix de l'abandonament, que cal datar en aquests anys. No hi ha evidències del desmantellament de les fortificacions ni dels edificis; de cop, la ciutat es buidà⁵⁴, com si s'haguessin volgut deixar els llocs intactes, com viles-fantasma, com un exemple palès, immens recordatori del poder de

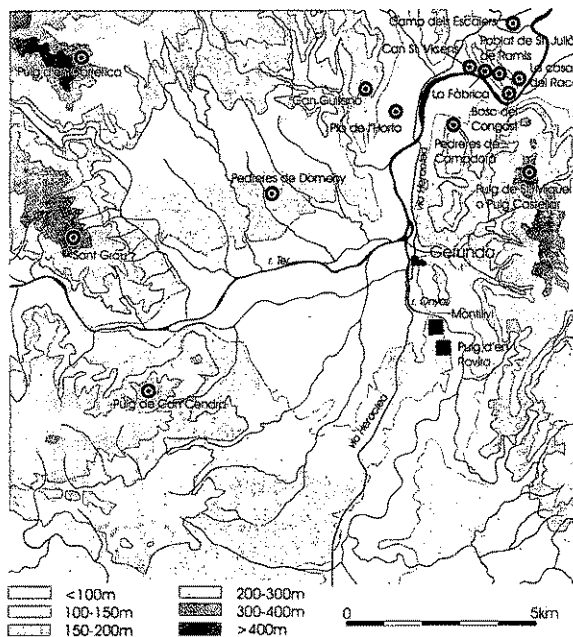

Figura 10. La Via d'Hèracles, Gerunda i els seus entorns. Els quadres negres assenyalen estacions que s'abandonen, com a molt tard, el 195 aC.

Roma i sense cap temor a una recuperació perillosa de l'*oppidum*⁵⁵. Semblantment hauria succeït a mas Castellar de Pontós on, d'ençà d'aquestes dates, només podríem parlar de migrades freqüentacions⁵⁶. A Peralada no queda gaire clar què passaria⁵⁷, i a Montbarbat, a la Selva (Lloret de Mar/Maçanet) l'arqueologia ha posat de manifest una sofisticada línia defensiva perifèrica amb el recinte de puig Castellet com a element emblemàtic⁵⁸. Com hem vist, succeï semblantment al puig d'en Rovira, a la Creueta, o a Montilivi, tot i que les

53.- Sobre aquesta qüestió, Martínez Gázquez 1974; Nolla 1984, 150-157; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 151-155.

54.- Martín/Caravaca 1998, 60-61. Per a l'Illa d'en Reixac, Martín/Mataró/Caravaca 1997, 43-70.

55.- El registre arqueològic no ha permès, de moment, observar actuacions dirigides a impedir-ho. Cal suposar que la vigilància puntual, intensa, el lliurament d'ostatges i altres sistemes de control haurien ajudat al manteniment de la situació.

56.- Adroher/Pons/Ruiz de Arbulo 1993, 31-70; Pons *et alii* 1993, 311-340; Pons/Rovira, 1997; Pons *et alii* 1998, 63-67, especialment figura 3.

57.- El registre arqueològic per a l'*oppidum* de Peralada no és del tot clar. Les excavacions han posat de manifest una important ocupació del lloc que s'atura vers el -300 (Linàs *et alii* 1998, 41-54). Tanmateix, un extens camp de sitges, -32 en total, de les quals 29 haurien estat amortitzades entre final del segle III i la primera meitat del II aC - fa suposar l'existència d'un hàbitat de certa magnitud que desapareix definitivament vers el -150 (Linàs *et alii* 1998, 65-87), fet que potser podria relacionar-se indirectament amb les reformes catonianes subsegüents a la victòria militar.

58.- Sobre Puig Castellet de Lloret de Mar, (Pons/ Llorens/Merino 1999), amb bibliografia. Sobre Montbarbat, Vilà 1996. Amb les dades actuals, sembla raonable suposar per a Montbarbat un paper preminent, que fos uns dels *caput loci* del control polític del territori de la Selva. Tanmateix, les dades arqueològiques són, de moment, insuficients per poder-ho assegurar. Tampoc no passaria res si fos necessari suposar l'existència d'un altre (o altres) *oppidum*, de moment desconegut que jugués el paper que suposem al gran jaciment de Lloret de Mar i Maçanet. L'existència de Puig Castellet exigeix una organització política complexa que, per altra banda, s'entén que fos desmantellada immediatament com a conseqüència de la victoriosa intervenció catoniana.

dades són menys concloents⁵⁹. En canvi, en aquest mateix territori, les dades ben fermes permeten documentar la continuïtat de molts altres establiments, alguns de prou notables, fins al segle I aC i, en molts casos, fins a l'època del principat d'August o poc més enllà. Aquestes diferències dins del mateix *populus* només poden respondre a una voluntat explícita de tractar diferentment els vençuts de cara a afeblir-los i a propiciar, amb els afavorits, l'aparició d'unes actituds que haurien de ser determinants, temps a venir, quan la manera de fer de Roma vers aquests territoris canvià radicalment i s'inicià el procés d'integració, de plena romanització. Aquesta manera de procedir no la podem deduir de les fonts i, tanmateix, l'evolució diferent dels *oppida* i dels altres establiments indígenes fa suposar una política ben dissenyada basada en una realitat ben coneguda de l'estructura territorial i, sobretot, en un coneixement profund de la naturalesa humana que, davant del tracte diferenciat, sempre suposa que és als altres als que pitjor els va. Fa l'efecte, i caldria confirmar-ho, que Cató i els magistrats que el succeïren n'afavoriren alguns, els consideraren diferentment per assegurar una pau llarga i duradora basada en l'esqueixament de l'antiga unitat de l'enemic vençut, esdevingut, després de la derrota, un conjunt on cadascuna de les parts, potser basades en realitats antigues, eren independentment considerades i lligades amb tractes desiguals. Uns en sortien més ben parats i altres no tant però tots amb la sensació que podia haver estat molt pitjor. D'entre els *oppida* tractats amb guant de seda caldria comptar el de la muntanya de Sant Julià de Ramis, cosa que, a primer cop d'ull, no deixa de ser sorprenent. En efecte, aquest establiment se situa damunt mateix del Congost que el Ter obre amb dificultats per continuar el seu viatge vers el mar. És un espai estret i l'únic punt per on és possible la circulació nord-sud. Per aquí passà el camí d'Hèracles, la Via Augusta, la *strata publica*, el camí de França, el camí ral i hi passen la carretera nacional II, el ferrocarril, l'autopista A-7 i, en un futur immediat, el tren d'alta velocitat. L'*oppidum* ibèric controlava sense dificultats la Costa Roja, a ponent, o el camí subsidiari a redós del riu i de la muntanya, a llevant. Aquest fet és una de les seves raons de ser i que degueren estar en l'origen de la fortuna de l'establiment. És impensable que Cató i els magistrats que, després d'ell, senyorejaren aquest territori, no s'adonessin d'a-

questes circumstàncies i, tanmateix, l'*oppidum* no fou desmantellat, ni la població dispersada ni el lloc ocupat per un destacament militar romà. Ans al contrari, les dades d'excavació d'aquests darrers anys permeten constatar no solament una continuïtat en l'ocupació del lloc sinó la situació especial de l'indret en relació amb altres *oppida*. Els treballs clàssics sobre Sant Julià, d'ençà de la seva descoberta, assenyalaven un abandonament a la darreria del segle III aC o poc després⁶⁰. Tanmateix, nous treballs d'excavació que han explorat diversos sectors de l'*oppidum* i àrees perifèriques però directament relacionades amb l'hàbitat permeten assegurar una continuïtat dinàmica durant tot el segle II aC i els primers anys de la centúria següent. L'abandonament, aparentment pacífic, del lloc és uniforme. Només en l'extrem més nord-occidental de l'*oppidum* hem detectat unes freqüentacions d'una gran subtileza que relacionem amb una torre de guaita i de comunicacions que hauria restat en aquest cim durant unes quantes dècades fins, potser, els primers anys del segle primer. La continuïtat queda palesa en el barri més occidental, a tocar la muralla, afectat, molts segles després per l'establiment al seu damunt d'un *castellum* tardoantic. En el sector central, a redós de l'antiga església parroquial dedicada a Sant Julià i del vell cementiri, constatem l'existència d'un barri en funcionament fins al darrer terç/quarter del segle II aC que fou afectat per una important obra pública que comportà l'abandonament de l'àrea i la construcció d'uns murs imponents d'aterrossament per permetre, segons pensem, bastir-hi, allí, al bell mig de l'*oppidum* i amb un control visual extraordinari sobre el riu Ter i, especialment, sobre les planes de més al nord i el camí, un temple monumental de tipus hel·lenístic, itàlic, que probablement substituïa, totmonumentalitzant-lo, un lloc de culte indígena. La vella divinitat a través de la *interpretatio* romana hauria estat assimilada i el lloc triat per, en bastir-hi el nou temple, propiciar la integració subtil dels indígenes i marcar el territori amb un element simbòlic-religiós de llarg abast⁶¹, tal com feien, en altres llocs edificis emblemàtics semblants i afavorir els habitants de l'*oppidum* potser com a compensació d'una llarga fidelitat. En aquest mateix sector, hem identificat la reocupació avançada d'alguns espais, amb la construcció de nous habitatges molt a principi del segle I aC o poc després que perdurarien fins al segon quart avançat de la centúria⁶².

59.- Consulteu la nota 51 d'aquest treball.

60.- Riuó 1936 a, 136-140; Maluquer de Motes 1972, 43-60; Rodà 1973, 503-512; Rodà 1974, 297-301.

61.- Aquest fet, tal com s'encarrega de recordar la cronologia proposada (Burch *et alii*, en premsa), s'ha de relacionar directament amb la conquesta i organització provincial del territori del sud de la Gàl·lia per part de Roma el 121/118 aC, i l'obertura i consolidació d'un camí per terra que unia sense entrebancs Itàlia i Hispània. Pel que fa a significat geogràfic i territorial d'edificis cultuals, recordem el cas del temple dedicat a Venus pirinenca, que assenyalava, sobre el mar, el pas d'Hispània a la Gàl·lia o viceversa, tal com feia, semblantment, el trofeu de Pompeu terra endins.

62.- Aquest fet posa de manifest la vitalitat de l'*oppidum* fins al darrer moment de la seva existència, cosa que reforça la hipòtesi d'un abandonament fruit d'una decisió política que comminà el canvi d'emplaçament acceptat sense discussió.

Complementen aquestes dades la descoberta i excavació, en el vessant sud-oriental de la muntanya, no gaire lluny del camí i del riu, en un dels punts més estrets del pas natural, d'un gran camp de sitges, conegut amb el nom del Bosc del Congost. Són 119 dipòsits en una superfície de 2.000 m², la data de colgament dels quals, majoritàriament, se situa dins del segle II i inici de l'I aC. Aquest conjunt, importantíssim pel nombre de sitges obertes al subsòl rocós, no pot ser relacionat amb cap explotació agrària concreta ni per la seva situació geogràfica ni pel seu volum, i tampoc no es pot considerar com la reserva alimentària de l'*oppidum*. En aquest cas, les hauriem trobat a dins o molt a la vora. Tanmateix, en trobar-se a tocar el riu hi deduíem la relació directa amb aquella excel·lent via de comunicació i transport que ens porta directament a Empúries. Aquestes circumstàncies ja devien ser aprofitades en els segles IV i III aC pels pobladors de Sant Julià. Unes 14 sitges foren utilitzades i colgades al llarg d'aquests dos segles. La resta, d'entre les que s'han pogut datar⁶³, estaven en ús durant el segle II aC. Què indica aquest fet? Un creixement extraordinari de l'excedent generat pels habitants de l'*oppidum*? Una intensificació de l'activitat cerealística d'aquella comunitat? Una productivitat enormement més alta? Potser sí, però creiem que cap d'aquestes consideracions no explica suficientment el creixement espectacular del nombre de sitges o, dit d'una altra manera, el volum del producte emmagatzemat. Només l'augment de les terres explotades i controlades per l'*oppidum* podria explicar aquest increment. No seria possible, doncs, que Sant Julià, durant el segle II aC acaparés els excedents que abans es conservaven en altres indrets? És ben probable, sense que això comporti suposar que l'explotació agrària es feia, només, des del nostre *oppidum*. La desaparició de la Creueta -un poblat importantíssim, al sud d'aquest territori- i de Montilivi no significà, com passà en altres llocs, la desaparició de la gent que hi vivia sinó el seu desplaçament cap a la plana, cap a altres llocs assenyalats pel vencedor. A aquell *oppidum* li havia correspost -i no sabrem mai en raó de què- ser tractat amb duresa i, per tant, deixar d'existir com a tal. Ara l'excedent seria aplegat i conservat en el camp de sitges depenent de Sant Julià i des d'allí seria tramès cap a Empúries per via fluvial, *...ut ante kalendas sextiles omnes decumas ad aquam deportatas haberent*,

tal com diu Ciceró (*Actio secunda. De frumento*, III, 36), com a pagament en espècies del tribut imposat per Roma, com una mena de *frumentum in cellam* (Ciceró, *Actio secunda. De frumento*, III, 22, 5). El cereal, arribat d'arreu, seria enviat cap a Itàlia com a càrrega de retorn dels gran vaixells que tocaven el port emporità curulls d'àmfores de vi⁶⁴. Més cap al nord, fou detectat i parcialment explorat un altre camp de 16 sitges amb cronologia similar⁶⁵. És interessant assenyalar que aquesta funció degué ser represa per Gerunda acabada de fundar, tal com semblaria deduir-se d'un conjunt de sitges, mal conegut i mal datat, és cert, localitzat immediatament al nord de la muralla fundacional, a tocar la via, en una zona adequadíssima i fàcil de controlar. Aquestes sitges s'entenen bé des d'aquesta òptica i no sembla, per la història posterior del lloc, que puguin ser de cap altra època⁶⁶.

Aquestes circumstàncies, extraordinàries, no succeïren per casualitat. Només era possible per la voluntat de l'amo. Sant Julià de Ramis, per causes que desconexem i que no creiem que puguem esbrinar mai, rebé de Roma un tracte de favor. La política del vencedor que durant molts anys ens ha pogut semblar cega, imprecisa, desestructurada, ara comença a agafar forma, entitat, i ens dona a entendre una actuació sospesada, intel·ligent, eficaç i, probablement, de llarg abast. Tot el territori septentrional, a l'entorn de l'*oppidum* de Perelada i de la *polis* grega de Rhode, de puig Castellar de Pontós i del puig de Sant Andreu-Illa d'en Reixac, passà directament a ser controlat i administrat per Emporion (Alt Empordà, Garrotxa, una part del Pla de l'Estany i una part del Baix Empordà); més al sud, a redós del Congost i del Pla de Girona, amb extensió cap a la vall mitjana del Ter, Pla de l'Estany i sectors considerables del Baix Empordà, passarien a dependre de l'*oppidum* de Sant Julià, després del desmantellament del puig d'en Rovira i de Montilivi. Cap a migdia, la potenciació d' *Aquae Calidae*, la futura Caldes de Malavella, cohesionaria la Selva després de l'abandonament forçat de Montbarbat i del complex sistema de defensa perifèrica que l'envoltava⁶⁷. Més enllà encara, prop de la desembocadura de la Tordera, hi havia *Blandae*, un antic *oppidum* privilegiat tal com assenyalen les fonts escrites que, tanmateix, sembla que no acabà de consolidar-se⁶⁸. Aquestes quatre entitats territorials en què s'hauria dividit el territori del popu-

63.- Burch et alii 1995, 71-84; Agustí et alii 1998, 81-95 i, sobretot, Burch 1996.

64.- Nolla/Nieto 1989, 367-391.

65.- Nolla/Casas 1984, 196; Burch 1996.

66.- Oliva 1959, 387; Nolla 1977, 721-722.

67.- Merino/Nolla/Santos 1994, 134-135 i 163 i les figures de la pàg. 116, dreta, 1-10 i 13; pàg. 178, esquerra, 2, 4, 5, 7 i 10; pàg. 179, dreta, 5, 6, 10, 11, 14, 15, 17 i 19 a 24 i pàg. 182, dreta, 10 a 18, amb material dels segles II i I aC.

68.- Nolla/Casas 1984, 203-204; Aquilué 1984, 101-113.

lus dels indigets no sembla probable que responguessin a una creació *ex nihilo* de les forces d'ocupació, ans al contrari sembla molt més versemblant una adaptació d'una realitat preexistent modificada en benefici propi i allí on era necessari per aconseguir els objectius proposats. Només cal observar el panorama territorial en època augustal, poc abans del tombant del canvi d'era, per trobar consolidada aquesta compartimentació territorial, amb un municipi de dret romà, *Emporiae*, que integrà en el seu si l'antiga *polis* focea, *Emporion*; una ciutat de dret llatí, *Gerunda*, promoguda per August a partir d'una ciutat estipendiària; una altra entitat urbana, *Aquae Calidae*, sotmesa a pagament de tribut fins a època flàvia⁶⁹ i *Blandae*, que planteja problemes perquè estem mancats de bones dades arqueològiques i epigràfiques, però que acabà desapareixent engolida, probablement, per les *ciuitates* veïnes. No podria ser reflex, aquesta situació territorial, de l'obscura referència d'Estrabó quan recorda, com de passada, que els indigets estaven dividits en quatre grups?⁷⁰ Pensem que és molt probable tal com es condicionà la reestructuració d'aquest territori per part del nou poder.

I, tal com passà a Empúries amb la creació, a partir de l'antic campament/fortalesa, principal centre de control del territori nord-oriental durant el segle II aC, d'una ciutat regular de tipus itàlic, de la potenciació dels brolladors d'aigua calenta de Caldes de Malavella com a centre d'una ciutat estipendiària, també en l'àrea espacial controlada des de la muntanya de Sant Julià semblà oportú, per consolidar la nova proposta de divisió territorial de cara al futur, cercar una nova ubicació, més funcional, més adequada però sense renunciar a cap dels avantatges, extraordinaris, que oferia l'*oppidum* de Sant Julià com a domini i control de l'eix viari més important, sobretot d'ençà la conquesta del sud de la Gàl·lia i de la fundació de la colònia romana de *Narbo Martius* (118 aC), i la consolidació d'un camí que, per terra, uniria *Hispania* i Itàlia. Només calia l'ocasió, l'excusa que propiciés aquest canvi, i aquesta es presentà durant la guerra entre les forces senatorials i les de Sertori, quan la Via d'Hèracles i la Domitia esdevingueren el cordó

umbilical imprescindible dels exèrcits romanosenatorials que acabaren imposant-se. Les dades arqueològiques permeten defensar una datació inicial, per a *Gerunda*, de la tercera dècada del segle I aC, que s'adequa perfectament a la cronologia del conflicte⁷¹. Com a hipòtesi prou raonable, pot plantejar-se la fundació de la ciutat com la necessitat real i eficaç de dominar el camí, sobre un punt privilegiat, alhora que es resollien altres qüestions que feien de l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià un lloc sense possibilitats de cara a la creació d'una entitat urbana amb vocació de futur (Fig. 10). L'establiment urbà es buidà, com semblaria indicar el registre arqueològic, pacíficament i amb rapidesa cap a la tercera dècada/segon quart del segle I aC. Restaren dalt de la muntanya el temple i, almenys durant uns anys, una torre de guaita abocada damunt de la Costa Roja, el camí d'Hèracles. Les noves circumstàncies exigiren un desplaçament que era absolutament necessari i que, si no indefectiblement, hauria tingut lloc més tard. Fins i tot és possible que la nova entitat urbana conservés, llatinitzant-lo, el vell topònim, amb la qual cosa *Gerunda* hauria estat, abans, l'*oppidum* de Sant Julià⁷².

Aquesta ciutat ortogonal de nova planta, estructurada a partir d'un *cardo maximus*, el tram intern de la via, fou concebuda com una sòlida fortalesa amb un aprofitament intel·ligent d'unes excel·lents condicions topogràfiques. Fou ubicada en un lloc que aparentment pot semblar poc indicat, incòmode, però que observat amb cura posa de manifest un coneixement detallat i precís de l'entorn i una tria perfecta. Es disposà en un pendent pronunciat amb un desnivell de 60 m en un recorregut màxim de 320, en la falda d'una muntanya, els darrers contraforts de les Gavarres, encaixada entre dos cursos d'aigua, el riu del Galligants, al nord, i l'Onyar a ponent, a molt poca distància de l'aiguabarreig amb el Ter. L'elecció d'aquest indret, no excessivament funcional per disposar-hi una ciutat regular concebuda a la manera itàlica, s'entén si tenim en consideració el camí nord/sud i els grans eixos que li són perpendiculars, i que passaven precisament per on fou establerta la fundació. La muntanya, a un cantó, i

69.- Nolla 1993, 660-662.

70.- Estrabó III, 4, 1 (Schulten 1952, 67). És interessant assenyalar que en tot aquest territori nord-oriental del Principat, que correspon al territori del *populus* dels indigets, només s'encunyà la moneda amb la llegenda en grafia ibera d'UNTIKESKEN. No passa en cap altre lloc del territori de l'actual Catalunya. Sembla una dada significativa en favor d'una única organització política probablement de tipus federal, amb una capital preeminent (puig de Sant Andreu/illa d'en Reixac) i altres capitals subsidiàries de tipus territorial. La superfície considerable que ocupava aquest poble, les complexitats geogràfiques i, probablement, la tradició explicarien la compartimentació en quatre sectors que determinarien la posterior reorganització romana en quatre *ciuitates*.

71.- Vegeu nota 1 d'aquest treball.

72.- D'una actuació que seria idèntica en tenim dos exemples pròxims en l'espai i idèntics en el temps. En efecte, l'*oppidum* d'Iluro, a Buriac, s'abandonà quan es fundà -s'ha de suposar que amb els antics estadants d'aquell lloc- la ciutat d'Iluro, a la plana, que rebé el mateix topònim superficialment adaptat a les necessitats de la llengua llatina. Semblantment passà entre *Baitolo*, a Mas Boscà, i *Baetulo*.

el riu, a l'altre (el Ter, sobretot), condicionaven la via que passava obligatòriament per aquell espai. Podria adduir-se que és estrany que el camí passés a redós de la muntanya de Montjuïc i de la muntanya de les Pedreres, encaixonat entre les elevacions i els rius i amb l'obligació de creuar uns quants cursos d'aigua entre els quals els més significatius eren l'Onyar, el Galligants i, finalment, el Ter, mentre que si hagués seguit recte pel pla només s'hauria trobat amb aquesta darrera barrera, la més important, de bon tros, de totes (Fig. 10). Sens dubte, la llera d'aquest gran riu, d'una gran amplada, s'estreny a uns mínims nivells en arribar al Pont Major, on, en molts quilòmetres, ofereix el punt més adequat per passar d'un costat a l'altre. Allà, a més, és segura l'existència d'un gual que condiciona, de sempre, el traçat del camí. Aquest fet es prova sense discussions per la localització de *Gerunda*, que només s'explica en funció del seu paper de porta sobre la via. La decisió política de la fundació comportà la reorganització del territori. L'*oppidum* de Sant Julià, però també els altres establiments menors (puig de can Cendra, puig d'en Carrerica, puig de Sant Grau) (Fig. 10) degueren proporcionar una part important del component

humà que, d'aleshores ençà, habitaria la nova ciutat, conjuntament -s'ha de suposar- amb un element itàlic numèricament poc important, que actuaria de llevat en propiciar una més intensa i continuada integració que no faria altra cosa que accelerar un procés inaturable. L'èxit de la proposta, que afectaria, no hi ha dubte, les classes dirigents de la societat indígena i des d'allí s'expandiria entre la resta de la població, se'ns fa palès amb la concessió del dret llatí durant el principat d'August, molt probablement durant la seva darrera estada a la Citerior el 15/14 aC. La fundació de *Gerunda*, d'extraordinàries conseqüències, significà, tal com confirma el registre arqueològic, la desaparició dels antics hàbitats en alçada, dels vells *oppida*, molts dels quals no eren ni freqüentats durant la segona meitat del segle I aC. El model d'establiment havia canviat substancialment amb un punt central de tipus urbà que actuaria, des d'aleshores, com a capital indiscutible d'un extens territori on, des d'aquells mateixos anys, constatem la presència de *uillae*, establiments rurals de tipus itàlic ben diferents dels indígenes que coexistiren fins a la seva absoluta desaparició o reconversió entre el principat d'August i mitjan segle primer⁷³.

BIBLIOGRAFIA

- ADROHER, A.M^a., PONS, E., RUIZ DE ARBULO, J. 1993, El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de *Emporion* y *Rhode* (Siglos IV-II a.C.), *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 31-70.
- AGUSTÍ, B., BURCH, J., CARRASCAL, C., MERINO, J., NAVARRO, N. 1998, Els reompliments de les sitges del Bosc del Congost, *Cypselà* 12, Girona, 81-95.
- ALCOVER, A.M., MOLL, F. DE B. 1993, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, tom VI, 1993.
- ALMAGRO, M. 1951, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona.
- AMICH, N.M. 1989, Descobertes arqueològiques en el municipi de Celrà (Gironès), *Cypselà* VII, Girona, 131-135.
- AMICH, N.M. 1991, Nous descobriments en el municipi de Celrà (el Gironès), *Cypselà* IX, Girona, 209-226.
- AMICH, N.M., SAGRERA, J. 1998, Algunes dades sobre la higiene i la salubritat a la ciutat de Girona en els segles XIII i XIV, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIX, Girona, 87-110.
- AQUILUÉ, J. 1984, Las reformas augústeas y su repercusión en los asentamientos urbanos del nordeste peninsular, *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos* 5. *Epoca Romana y Medieval*, Teruel, 101-113.
- AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X., MASSÓ, J., RUIZ DE ARBULO, J. 1991, La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 271-301.
- BARAUT, C. 1980, Els documents dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell, *Urgellia* 3, La Seu d'Urgell, 7-166.
- BEJARANO, V. 1987, *Fontes Hispania Antiquae. Fascículo VII, Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*, Barcelona.
- BURCH, J. 1994, Excavacions arqueològiques al poblat de Sant Julià de Ramis, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, Girona, 75-87.
- BURCH, J. 1996, *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- BURCH, J., CARRASCAL, C., MERINO, J., NAVARRO, N. 1995, L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Congost, in Agustí, B., Burch, J., Merino,

73.- N'és un excel·lent exemple la vil·la del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, a poc més de 3 km en línia recta cap al nord de la ciutat, amb una fase fundacional clara dins del la primera meitat del segle I aC (Nolla 1982-1983, 111-130; Nolla/Casas 1984, 181-187; Palahi/Vivó 1994, 164-166).

- J. (eds.) *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, Girona, 71-84.
- BURCH, J., NOLLA, J.M. 1995, *Gerunda i els ause-tans. Una qüestió recurrent*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXV*, Girona, 9-23.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 1998, Les excavacions a la muntanya de Sant Julià de Ramis (el Gironès), *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, 93-108.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, J. VIVÓ, D. en premsa, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. I. El sector de l'antiga església parroquial*, Sant Julià de Ramis.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1998, Una peça notable procedent de Sant Julià de Ramis, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIX*, Girona, 39-52.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1999, La fi del món ibèric: l'exemple de l'*oppidum* de la Muntanya de Sant Julià de Ramis, in Buxó, R., Pons, E. (eds.) *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del ferro de l'Europa occidental: de la producció al consum*, Sèrie Monogràfica del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona 18, Girona, 1998.
- BURCH, J., SAGRERA, J. 1996, Notícia de la presència d'un abocador ceràmic al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis, *Cypsela XI*, Girona, 59-66.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1995a, *Els jueus i la ciutat de Girona*, Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1995b, *La ciutat de Girona l'any 1535*, Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1998, *La ciutat de Girona en la primera meitat del segle XIV*, Girona.
- COROMINAS, J. 1995, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, tom IV, Barcelona.
- FERRÉ, M. 1976, *Diari d'excavacions, 1975-1976*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona (inèdit).
- FICK, A. 1930, Die Römischen Stadmauern von Gerona, *Archaeologischen Anzeiger* 45, 266-276.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1966, *Urbanística de las ciudades del mundo antiguo*, Madrid.
- LLINÀS, J., MERINO, J., MIRÓ, M., MONTALBÁN, C., PALAHÍ, L., SAGRERA, J. 1998, *La Perelada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Figueres.
- LLINÀS, J., MERINO, J., NOLLA, J.M., SAGRERA, J., SUREDA, J. 1999, La torre romana de Puig d'Alia (Amer), *Quaderns de la Selva* 11, Santa Coloma de Farners, 97-108.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1972, El poblado ibérico de San Julià de Ramis (Gerona), *Pirineos* 106, Jaca, 43-60.
- MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J. 1993, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell.
- MARQUÈS, J. 1954, La fachada de la catedral de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses X*, Girona, 285-316.
- MARQUÈS, J. 1968, Descubrimientos en la plaza de los Apóstoles de la Seo de Gerona, *Revista de Gerona* 45, Girona, 29-34.
- MARQUÈS, J., MARQUÈS, J.M. 1960, Apuntes históricos sobre el palacio episcopal de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses XIV*, Girona, 263-306.
- MARTÍ, R. 1997, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona.
- MARTÍN, M.A. 1977, Notícies sobre unes troballes romanes a l'Institut Veil de Girona, *Revista de Girona* 81, Girona, 335-338.
- MARTÍN, M.A. 1994, Els antecedents ibèrics de la ciutat de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII*, Girona, 89-108.
- MARTÍN, M.A., CARAVACA, J. 1998, Excavacions a l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà), *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, 60-61.
- MARTÍN, M.A., MATARÓ, M., CARAVACA, J. 1997, Un edifici cultural de la segona meitat del segle III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà), *Quaderns de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses* 18, Castelló de la Plana, 43-70.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 1974, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona.
- MARTORELL I PEÑA, F. 1879, *Apuntes arqueológicos*, Barcelona.
- MERINO, J., NOLLA, J.M., SANTOS, M. 1994, *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners.
- MILLÀS, J. 1927, *Documents hebràics de jueus catalans*, Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans I, Barcelona, 72-75.
- NOLLA, J.M. 1977, *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- NOLLA, J.M. 1979-1980, Noves aportacions a l'entorn dels orígens de *Gerunda*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXV-I*, Girona, 107-118.
- NOLLA, J.M. 1980 a, Excavacions arqueològiques a Girona: la caserna d'Alemanys, *Cypsela III*, Girona, 179-192.
- NOLLA, J.M. 1980 b, Excavacions i sondeigs a Girona: el sector de la Seu, *Revista de Girona* 91, Girona, 83-91.
- NOLLA, J.M. 1982-1983, Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXVI*, Girona, 111-130.
- NOLLA, J.M. 1984, La campanya de M. P. Cató a Empúries, *Revista de Girona* 108, Girona, 150-157.

- NOLLA, J.M. 1988, *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans 7*, Barcelona, 69-108 i 2 làmines.
- NOLLA, J.M. 1992-1993, Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I aC. Algunes idees, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXII*, Girona, 21-31.
- NOLLA, J.M. 1993, Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis flavis, *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, 660-662.
- NOLLA, J.M. 1997, *La ciutat antiga*, Girona.
- NOLLA, J.M. en premsa, El material ceràmic dels nivells fundacionals de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, Lleida.
- NOLLA, J.M., ALBERCH, X., BURCH, J., LLINÀS, J., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 1993, *La ciutat romana de Girona. Un treball preliminar. Programa de revalorització del patrimoni històric-arqueològic de les ciutats romanes de Catalunya i Balears*, Barcelona (inèdit).
- NOLLA, J.M., ALBERCH, X., MERINO, J., VIVÓ, D. 1989, El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavació de 1987 a Torre Gironella), *Cypsela VII*, Girona, 111-130.
- NOLLA, J.M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J.M., NIETO, F.J. 1979, Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de Gerunda: la Terra Sigillata Clara de " Casa Pastors ", *Faventia 1/2*, Bellaterra, 269-280.
- NOLLA, J.M., NIETO, F.J. 1989, La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el periodo tardo-republicano, *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche*, (Siena, 1986), Roma, 367-391.
- NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1991, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988, *Cypsela IX*, Girona, 177-195.
- NOLLA, J.M., SUREDA, M. 1999, El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XL*, Girona, 13-66.
- OLIVA, M. 1959, Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio provincial de Investigaciones arqueológicas, conservación y catalogación de monumentos de la Excma. Diputación de Gerona, en 1959, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses XIII*, Girona, 365-389.
- OLIVA, M. 1965, Recintos fortificados de tipo "ciclópeo" en tierras gerundenses, *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*, Barcelona, 89-109.
- OLIVA, M. 1967, Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona (II), *Revista de Gerona 41*, Girona, 47-62.
- OLIVA, M. 1970 a, Un grupo de cabañas prerromanas en Montilivi (Gerona), *Pyrenae 6*, Barcelona, 213-224.
- OLIVA, M. 1970 b, Tessela arqueológica. Descubrimiento de una villa romana con mosaicos en Sarrià de Dalt (Gerona), *Revista de Gerona 52*, 1970, 67-71.
- ORTEGA, A., RODRÍGUEZ, I. 1981, *Obras completas de Aurelio Prudencio*. Edición bilingüe, Madrid.
- PALAHÍ, L. 1996, Escavacions al Museu d' Història de la ciutat de Girona, *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, (Santa Coloma de Farners, 14 i 15 de juny de 1996)*, 328-387.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII*, Girona, 164-166.
- PONS, E., ADROHER, A.M^a, BARTUZEN, J. CONTRERAS, F., LLAVANERAS, N., TABERNERO, E. 1993, El jaciment protohistòric de mas Castellar, Pontós (Alt Empordà). Resultats de les campanyes 1990-1992, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos 26*, Figueres, 311-340.
- PONS, E., BOUSO, M., GAGO, N., FERNÁNDEZ, M.J. 1998, Significació funcional de les sitges amortitzades de mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica, *Cypsela 12*, Girona, 63-67.
- PONS, E., LLORENS, J.M., MERINO, J. 1999, *Puig Castellet*, Tarragona.
- PONS, E., ROVIRA, M.C. 1997, *El dipòsit d'ofrenes de la fossa 101 de mas Castellar de Pontós: un estudi interdisciplinari*, Girona.
- RAHOLA, C. 1929, *La ciutat de Girona*, Barcelona, vol. I.
- RIURÓ, F. 1936 a, Esboç sobre la cultura ibèrica i el poblament de Sant Julià de Ramis, *Butlletí del Grup Excursionista i Esportiu Gironí*, Girona, 136-140.
- RIURÓ, F. 1936 b, El poblament i la cultura ibèrica del Gironès, *Revista Victors 3*, Girona, s/p.
- RIURÓ, F. 1943, El poblado ibérico de la Crehueta (Gerona), *Ampurias 5*, Barcelona, 116-131.
- RODÀ, I. 1973, Nuevas investigaciones en el poblado ibérico de Sant Julià de Ramis, *XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén, 1971)*, Saragossa, 503-512.
- RODÀ, I. 1974 a, Cerámicas exóticas y de imitación en el poblado ibérico de Sant Julià de Ramis (Gerona), *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología de Ampurias (1947-1971)*, Barcelona, vol. II, 297-301.
- RODÀ, I. 1974 b, Reseña de los hallazgos arqueológicos de los términos municipales colindantes de Sant Julià de Ramis, *Revista de Gerona 66*, Girona, 71-76.
- SANMARTÍ, E., NOLLA, J.M. 1986, La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne), *Documents d'Archéologie Méridionale 9*, Nîmes, 81-110.

- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1927-1931, Les muralles ibèriques i romanes de Girona, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VIII, Barcelona, 69-85.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1942 a, El recinto antiguo de Gerona, *Archivo Español de Arqueología* 15, Madrid, 114-135.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1942 b, *Excavaciones en Gerona*, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* 1941, III, Madrid, 42.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1943, Excavaciones en las murallas romanas de Gerona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* 1942, IV, Madrid, 87-88.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1947-1951, Joies hel·lenístiques d'Estanyol (Girona), *Miscel·lània a Puig i Cadafalch*, Barcelona, vol. II, 8-16.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1962, Joyas antiguas de Estañol (Gerona), *Archivo Español de Arqueología* 35, Madrid, 123-128.
- SCHULTEN, A. 1925, *Fontes Hispaniae Antiquae. Fascículo II. 500 a de J.C. hasta César*, Barcelona.
- SCHULTEN, A. 1952, *Fontes Hispaniae Antiquae. Fascículo VI. Estrabón. Geografía de Iberia*, Barcelona.
- TURA, J. 1991, Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa, *Cypselà* IX, Girona, 111-119.
- VILÀ, M^a DEL V. 1996, *Montbarbat (1978-1986)*, Lloret de Mar.